

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ԵԶԵՐՔՆ ԻԲՐԵԻ ԸՊԸՍՏԸՆ

II.

Թումանեանը թարգմանել է Բայրընի «Շիլիսի կալանաւորը», որի մէջ որոշ հատւածների հոգեբանական բովանդակութիւնը լոյս է սփռում մեր առաջադիր խնդրի վրայ, այսինքն թէ ինչ ենք հասկանում «հայրենի եղերքն իբրեւ ապաստան» բառերի տակ:

«Կալանաւորը» բանտում ունէր հարազատների մի փոքրիկ շրջան. շղթայի զարկուած իւր եղբայրներն էին դրանք, որոնք ապրում էին բոլորը միասին՝ շնչելով նոյն օդը, ապրելով նման տենչերով ու յոյսերով: Բայց արդիւարանի դաժան պայմանները մէկիկ մէկիկ մեռցնում են բոլորին՝ թողնելով միայն մէկին — «կալանաւորին», որի համար ամբողջ աշխարհը դառնում է մի սեւ, տանջալի անապատ, երբ զրկւում է պաշտամունքի առարկայ դարձրած սիրելիներից: Ահա թէ ինչ է ասում նա՝ իւր եղբայրներին թաղելուց յետոյ:

Ես թաղել էի արդէն բոլորին,

Եւ այնուհետեւ աշխարհն ինձ համար

Մի բանտ էր նոյնպէս, բայց մեծ ու անծայր:

Էլ ոչ ոք չկար այնտեղ ինձ մօտիկ.

Հայր, մայր կամ եղբայր, ընկեր կամ որդիք...

«Կալանաւորն» այնքան է սովորում իւր բանտին, նա այնքան յիշողութիւններով է կապւում նրա հետ, որ այլեւ նրանից անջատւել չի ուզում, մինչեւ անգամ այն ժամանակ, երբ ուզում են ձգել նրա կապանքը, տալ ազատութիւն:

Շատ քիչ հայ բանաստեղծների է յաջողւում թարգմանել օտար գրականութիւնից այնպիսի երգեր, որոնք հարազատ լինէին նրանց ստեղծագործութեանը, այսինքն թարգմանական տողերը նրանց դրչի տակից դուրս ելնէին իբրեւ ինքնուրոյն, ինքնաբերական սեպհակուն ստեղծագործութիւն: Յովհ, Թումանեանը պատկանում է բաղդաւոր բացատութիւնների թուին: Այն բոլոր թարգմանութիւնները, որ նա արել է, մի դարձանալի զուգադիպութեամբ՝ թարգման են հանդիսանում նրա զգացումներին ու յոյզերին:

Այդպէս է նաեւ Լերմոնտովի «Մծիրին» որի ամբողջ հիւսուածքը շնչուած է հայրենի եղերքի կարօտով, որ այնքան ներդաշնակ է

և համահարադատ մեր բանաստեղծի հիմնական ապրումների հոգուն։ Ահա թէ ինչ խոստովանութիւն է անում երիտասարդ անապատականը։

Ես տեսնում էի, որ ուրիշներին
Հայրենիք, տուն, ընկեր, ծնող ունէին,
Մինչդեռ չունէի ես նրանց նման
Ոչ թէ սիրելիք—այլ և գերեզման
Ես էլ այն օրից իզուր շողբացի,
Այլ հոգուս միջում այսպէս ուխտեցի,
Որ երբ և իցէ, թէկուզ մի վայրկեան,
Այս իմ բոցավառ կուրծքը մանկական
Սեղմեմ կարօտով մի ուրիշ կրծքի,
Թէկուզ անժանօթ—միայն հաբազատի։

Հայրենի եղբրքի կարօտով ներշնչւած էակի համար ամբողջ տիեզերքը նման ցաւով և ցանկութեամբ լեցուն է պատկերանում։ Նա ոգի է տալիս ամեն ինչի իւր շուրջը և խորապէս զգում, որ բոլորը, բոլորը միայն մի վիշտ են ցնորեցնելու շափ ուժգնապէս փայփայում—հանդիսաւ գտնել հայրենի եղբրքին՝ հաբազատների շրջանում, սիրած բնութեան գոգի մէջ...

Ուր թաքմ է օդը, և ուր մերթ դալիս
Ու բարձր պատի խորունկ ճեղքուածքում,
Բուքից վախեցած, կուշ եկած նստում,
Պատասպարւում է փոքրիկ աղաւնին—
Չքնաղ զաւակը անյայտ աշխարհի։

Մեր բանաստեղծն ևս վախեցած է կեանքի բուքից, նա ևս կամենում է պատասպարան գտնել փոքրիկ աղաւնու պէս՝ իւր անյայտ աշխարհի տենչերը յագեցնելու համար։

Երիտասարդ անապատականի ձգտումն ունի և Յովհ. Թուսմանեանը, սա ևս ապաստան է ուզում գտնել, ասելով.

Այս խաւար, ճնշող, ցուրտ մթնոլորտում
Հանդիսաւ չեն, ընկեր, նաեւ իմ հոգում
Իմ վեհ ցնորքներն, իմ տենչերն աննենգ,
Նոյնպէս հալածւած նրանք էլ երբէք
Չեն կարողանում գտնել ապաստան,
Երկրնքի ցրւած ամպերի նման։

Խնդիրն այժմ այն է, թէ որն է «խաւար, ճնշող, ցուրտ մթնոլորտը», օրից դուրս ելնել է ուզում բանաստեղծը և ուր է նա գնում, որտեղ պիտի գտնի ապաստան։

Բաւական լոյս կարող է սփռել այդ խնդրի վրայ մի շատ քնո-
րոշ հանգամանք. այդ այն է, թէ որտեղից է նիւթ հաւաքում
Յովհ. Թումանեանը իւր ստեղծագործութեան համար:

Բանաստեղծական ստեղծագործութեան մասին տալածուած
թիւր հասկացողութիւններից մէկն էլ այն է, որ ամեն ինչ երկնքի
հետ է կապում, պնդելով, որ բանաստեղծ-հերոսն ամեն բան անում
է վերին ներշնչման միջոցով: Յամառ, տոկուն աշխատանքի կարիք
չկայ, քանի որ ձիրքը իբրեւ մի երկնատուր աղբիւր բղխում է
առանց այլեայլութեան: Դա սխալ և մտադածին կարծիք է, որի
հերքումը տալիս է հէնց ինքը, բանաստեղծ Թումանեանի ամբողջ
ստեղծագործութիւնը, յայտնագործելով մի երկարատև, քրանաջան
և բեղմնաւոր աշխատանքի գոյութիւնը: Երկար ու բարակ ուսում-
նասիրութիւնների, անօրեայ կեանքի լաւապէս իմացման արդիւնք
է մեր բանաստեղծի Մուսան Շատ պարզ է, որ այդպէս էլ պիտի
լինի, որովհետև անձանօք ապրումներն ու հոգիները նիւթ չեն
կարող լինել գեղագէտի ստեղծագործութեան համար: Այդ նկա-
տումով՝ ճիշտ է այն դարձուածքը, որ պնդում է, թէ, որքան բարձր
է մի բանաստեղծական երկ, այնքան էլ նա ինքնակենսագրական
է: Նախ քան բուն ստեղծագործութիւնը, իւրաքանչիւր գեղագէտ
ապրում է որոշ տեսակի տանջանքներ, որոնք գլխաւորապէս ծա-
գում են նիւթի մշակման, հոգեբանական հետազոտման սահման-
ներում, և միայն յետոյ ստեղծագործողի հոգին խաղաղութիւն է
ստանում ստեղծագործութեան ժամին: Թող կոպիտ օրինակ չըհա-
մարուի, եթէ ասելու լինենք, թէ պարողը նախ քան գեղարուես-
տական հաճոյք զգալը իւր պարից և ուրիշներին զմայլեցնելը,
ստիպուած է հոգեկան ու բնախօսական բաղմաթիւ շարշարանք-
ներ ապրել...

Յովհ. Թումանեանը վաղուց ի վեր յայտարարել է, որ ինքը
ժողովրդական բանահիւսութեան անդիր մնացորդները սիրով կըն-
դունի, ով որ էլ հաղորդելու լինի իրեն: Բայց նախ քան այդ յայ-
տարարումը, հայրենի եղերքին նուիրուած նրա ստեղծագործութեան
իւրաքանչիւր տողը ցոյց է տալիս, որ անձամբ հաւաքել, մշակել
և ուսումնասիրել է ժողովրդի բանաւոր գրականութիւնը, նրա
անօրեայ նիստ ու կացը:

Ժողովրդական ստեղծագործութեան միջնորդը այն չափով,
ինչ չափով նա դարձել է մեր բանաստեղծի երգերի նիւթ, երբէք
չի կարելի անուանել այն «խաւար, ճնշող, ցուրտ միջնորդ», որի
մասին գանդատուում է մեր բանաստեղծը: Այդտեղ նա գտնում է
իրենց տանը, անրոնադատ կերպով արտայայտում է իւր համա-
կրանքներն ու հակակրանքները: Սիրով և խնդութեամբ է տո-
գորուած նրա քնարը և բանաստեղծը զգում է իրեն երջանկութեան

դադաթին կանգնած: Ի՞նչ լաւ, ի՞նչ գեղեցիկ է այստեղ, որքան բուրեան և ցօղաւէտ են այստեղի ծաղիկները, ի՞նչ բախտաւորութիւն միշտ չնչել այս օդը, ապրել այս մարդկանց շրջանում—կարծես թէ ակամայ դուրս է գալիս նրա բերանից այսպիսի խօսքեր, երբ նա դարձում է իւր քնարի այն լարերին, որոնք արձակում են հայրենանուագ հնչիւններ:

«Խաւար ճնշող և ցուրտ մթնոլորդը» պէտք է փնտրել ուրիշ տեղ: Դա բանաստեղծի ստեղծագործութեան այն մասն է, որի մէջ ինքն զգում է իրեն միանգամայն զրկուած հայրենի եղերքից, այն լաւ և գեղեցիկ «տաւաւորութիւններից, այն բուրեան և ցօղաւէտ ծաղիկներից, այն բախտաւորութիւն ճնշող օդից, համամիտ և համազգաց մարդկանց շրջապատից»:

Դա կեանքի այն բուքն է, որից փախչում է բանաստեղծը հանգստութեան տպաստան դանելու դիտաւորութեամբ:

Կեանքի բուքը մեշտանական միջավայրն է, որի մէջ աղատօրէն և խաղաղօրէն չնչել չի կարողանում կուգ. Թաւմանեանը: Դա քաղաքն է իւր փողի և բռնի գործակցութեան պաշտամունքով, բնութեան հրաշալիքներից թափուր և արհեստական քաղաքակրթութեան սրբան: Համակրանքի և ազատ գործակցութեան թելերով նա չի կարողանում կցորդուել մեշտանական մթնոլորդի հետ, չի յաջողում փայփայել, գուրգուրել նրա արժէքները, որոնցից բուրում է մեր բանաստեղծի համար սոսկ սառնութիւն և անտարբերութիւն, իսկ ինքն իւր հերթին տածում է նողկանքի և դարձանքի զգացումներ, որ ցայտուն արտայայտել է այրիչ երգիծանքով: Եւ բնական է, որ այդտեղ նա պիտի տառապի սեպհական շրջապատից դուրս մնացած մարդու ցաւերով, անընդունակ լինելով հաշտուել իւր կողմից շարուած կենսական երևոյթների հետ: Ահա թէ ուր պիտի որոնել «խաւար, ճնշող և ցուրտ մթնոլորդը», որի օրհներգը պրօզայիկ տողերով չարել է մեր բանաստեղծը:

Փողի քանկը, փողի քանկը,

Բարձրացնում է մարդու հասակը,

Գեղեցկացնում է հրէշ տգեղին,

Սրբագործում է գարշն ու աղտեղին:

Ներրա ոյժն է՝ որ դարձնում է լսկ

Անասուններին յարգի ու խելօք,

Կոյսին, զառամին մօտեցնում իրար,

Զարին, վախառնին չինում բարերար,

Պրճնում ճակատը լիբբ աւաղակի,

Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:

Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,

Նա է հասցընում աղօթքն Աստծուն,
 Նրա վրայ է աշխարհքը կանգնած,
 Նա է մեր հողին, մեր երկրորդ Աստուած...

Այս երկար հատուածը մէջ բերինք զայն տալու համար, թէ ինչի դէմ է դառնանք յայտնում Յովհ. Թումանեանը, ինչից է զըզւում և այդ բոլորից հետո՝ որակել է ուզում ապաստան գտնել, բոլորի վայրը կլինի այնուհետև նրա հայրենի եզերքը՝ Վերի տոռերի մէջ մեղանական ամբողջ հասարակարդն է պատկերացում իւր բացասական յատկութիւններով։ Փողը մեծ ոյժ է—ահա նրա հակիրճ քանաձևը. փողը իշխում է ամուսնական կեանքում, տիրապետում է «իդէօլօգիայի» մէջ՝ վաճառքի հանելով ամեն մի սրբութիւն։ Փողն է բոլոր մտաւոր և բարոյական արժէքների շափը... Թող այդպէս լինի, բայց մեր քանաստեղծը հետո է փախչում այն քնադատութիւն, որի իշխանապետն է այդ արժէքների արժէքը, նա ոգևորւում է այն միջավայրով, ուր այդ իշխանապետը գոյութիւն չունի և բոլոր ընկերական յարաբերութիւնները զօղուած են այլ տարրերով, դա նահապետական մաքուր կենդանին է իւր հովուերգական կենսահայեցողութեամբ և աշխարհիմացութեամբ։ Այդտեղ է գտնում մեր քանաստեղծը իւր ապաստանը՝ փախչելով «խաւար, ճնշող և ցուրտ մթնոլորտից»—մեղանական փողապաշտ իրականութիւնից, որի մէջ նա ապրում է առանց կարողանալու սկսել նրան։

Ռուս վիպագիր Տուրգենևի հոգեկան համակրանքների մի քնորոշ կողմը կարող է մասամբ լոյս տալ այս խնդրի վրայ։ Որքան էլ մենք տրամադիր լինինք նրան համարելու խոշոր ներկայացուցիչ տիպականօրէն պատկերացնող արւեստի, այնուամենայնիւ ճիշտ է, որ նա էլ մեղանական միջավայրի մէջ իրեն հարադատ մասնիկ չէր համարում և իւր հոգեկան համակրանքներն ուղղած էր դէպի այն միջավայրը, այն հայրենի եզերքը, որին ինքը պատկանում էր իւր բնախօսական և հոգեբանական ամբողջ էութեամբ։ Նա ևս իրեն համարում էր բուքի և փոթորկի մատնուած թռչնակի վիճակում, նա ևս որոնում էր ապաստան հանդստանալու համար, և այդ ապաստանը գտնում էր Ռուդինների և Լավրեյկիների աշխարհում։ Մինչև կեանքի վերջը Տուրգենևը հարադատ, հոգեկից, համազգաց և համամիտ մարդկանց շրջան էր որոնում և իւր այդ որոնումներին երբեմն տալիս էր խորը քանաստեղծական քնոյթ, օրինակ, «Աղաւնիներ» դեղեղիկ արձակ քանաստեղծութեան մէջ։ Մենք տեսանք, որ Լերմոնտովի «բուքից փախեցած փոքրիկ աղաւնին» պատասխարուելու տեղ ունէր «բարձր պատի խորունկ ճեղքուածքում»։ Տուրգենևի աղաւնիներն ևս, սպիտակ իւրեւ ձիւնի երկու քուլայ, հաւասար թռիչքով տուն են քաշում այն ժամանակ, երբ փոթորիկն էր իշխում և սկսուած էր տաքերքի ազմկալից

խաղը: Բուքինց վախեցած փոքրիկ աղաւնիները պատսպարւում են կտուրի ծածկի տակ, երգիկի հէնց ծայրին: «Երկուսն էլ մէջքերն ուղղել են,—ասում է Տուրգեններ,—և ամէն մէկն իր փոքրիկ թևով զգում է դրացու թևի մեղմ շփումը... Բախտաւոր են նրանք: Նրանց նայելով՝ ես էլ ինձ բախտաւոր եմ զգում... թէ ես ես մենակ եմ... մէն-մենակ, ինչպէս և միշտ»:

Խորունկ թախծի այս արտայայտութիւնը համապատասխանում է Յովհ. Թումանեանի այն բոլոր երգերի ոգուն, երբ նա զգում է իրեն մէն-մենակ... մեշտանական միջավայրի սահմաններում, բայց այդ թախծը միանգամայն անհետանում է, երբ նա թևակոխում է իւր հայրենի եզերքը և նրա մէջ խօսել է սկսում յուստեսութեան փոխարէն մի կենսախինդ և ծիծղուն լաւատեսութիւն:

Ի՞նչ հիմք ունի այդ լաւատեսութիւնը:

Լաւատեսութեան ամեն մի արտայայտութիւն հետեանք է անմահութեան ձգտումի այս կամ այն ձևակերպութեան: Հոգու լայնացումն ընդարձակ շրջապատի ընդգրկումով տանում է դէպի անհունութիւն թէ ըստ տարածութեան և թէ ըստ ժամանակի: Անհատ ֆնալով հանդերձ զգալ իրեն իրրե ամբապինդ օղակով կապուած մի մեծ ամբողջի հետ, սեպհական էութիւնը լուծել, անէացնել աւելի խոշոր յատկութիւններով յետ ստանալու նպատակով, իւր մէջ պարփակել երկինք ու երկիր մի հաւաքական կեցութեան սահմաններում—այդ բոլորն աղբիւր է հանդիսանում կենսախինդ և լաւատես հոգեկան վիճակի: Իւր անհատական գոյութեան վախճանից յետոյ հետք թողնելու բուռն ձգտումը հոգեբանօրէն բըդխում է այդօրինակ վիճակից: Որեւէ հանրական ամբողջի մէջ իրեն չզգալը, «կտրուած կեանքի ամեն կապերից» ապրումն անհրաժեշտօրէն տանում է դէպի սահմանափակում անհունութեան, որ նոյնն է թէ անցողիկութեան անմահութեան ձգտումի հանդէպ: Ուժեղնութեան այն թափով, ինչ թափով Յովհ. Թումանեանը կտրուած է համարում իրեն մեշտանական հասարակարգից և անգոսնում է նրա բոլոր արժէքները—այդ նոյն չափով նա իրեն համարում է անվերադարձ կորստի մասնուած մի էակ: Այն բոլոր երգերը, որոնք ներշնչուած են հայրենազրկութեան ոգով, ցայտուն կերպով ցոյց են տալիս, որ նա հետու է հայրենի եզերքի անմահութիւն և անհունութիւն բերող հովեպարար կենսահայեցողութիւնից:

Այն բոլոր ապրումները, որոնք թաթախուած են բանաստեղծի վէճերով բնութեան յաւէրժութեան և անհունութեան դէմ, մի սեյուսահատութեան դրոշմ են կրում հայրենազրկութեան նուազների մէջ.

Մինը ասաւ,—Բայց կը ծաղկի

Էն հովիտը նորից նոր:

Միւսը այստեղ ոչինչ չասաւ.

Ու գնում էր գլխիկոր...

Բանաստեղծի կեանքն ու հին տարին (ժամանակը) գրոյց են անում՝ գնալով «դէպի աշխարհն յաւէրժական», պարտութիւնը՝ թախծի չեչտով՝ բանաստեղծի կողմն է մնում:

Սակայն հայրենի եղերքի նուագներում լաւատեսութեան աղբումն իրրե վերադարձի յոյս, համակուելով անհունութեան հնարաւորութեամբ հաւաքական ամբողջի սահմաններում, տալիս է գեղեցիկ արտայայտութիւններ. երկինք և երկիր սիրահարուած են.

Երկինքը հազար աչքերով ժպտում,

Եւ գաղտնի սիրոյ համբոյր է տալի.

Եւ իրար համար երգեր են ասում,

Իրար փաշտօյում, գգւում, արտասւում,

Ինչպէս կենդանի, զգայուն մարդիկ...

Եւ բանաստեղծը տխրում է սաստիկ,

Նախանձում է նա, թէ ինչու չունի

Ինքն էլ այնպիսի մի վեհ սիրունի:

Ինչ վերաբերում է Յովհ. Թումանեանին, նա տխրելու ասիմէ չունի հայրենի եղերքին նուիրուած իւր դրուատումների մէջ. Հէնց այդ հայրենի եղերքն է նրա բաղձալի «վեհ սիրունին», որի մէջ անմահանում է և որին անմահացնում է ինքը բանաստեղծը:

Այնտեղ, ուր նրա ներշնչումը տողորուած է հայրենի եղերքի սիրով, մահուան երկիւղը վերանում է մէջտեղից, խօսում է բարոյապէս անմահանալու, իւրայինների սրտի և մաքի մէջ յաւէրժանալու բուռն ձգտումը, այդտեղ է, որ հնչւում է բանաստեղծի կենսասիրինգ և ծիծղուն լաւատեսութիւնը, ստիպուած չլինելով լուս և գլխիկոր գլուխ իջեցնել բնութեան անհունութեան—յաւէրժութեան առջև.

Անց են կենում սէր ու խնդում,

Գեղեցկութիւն, գանձ ու գահ,

Մահը մերն է, մենք մահինը,

Մարդու գործն է միշտ անմահ....

Երնէկ նրան, որ իր գոլծով

Կապրի անվերջ, անդադար:

Մեշտանական մեջտեղայրի սահմաններում բանաստեղծը կարծես թէ բաց և դիւրազգաց նեարդերի մի դանդում է ներկայանում. նա ամեն ինչ իւր սրտին մօտ է ասնում, ամենուրեք փնտրում է կեանքի սե կողմերը, վշտանում և վշտացնում ուրիշներին. Դա մե-

նաւոր մարդու, ինքն իւր «անհատական հարցերի» մէջ խրաւած հոգու մաղձատութիւնն է, որ այնքան անհամբերու է, հեշտ գրգռու է և յոսեալեալ Սակայն հայրենի եղերքը կազդուրիչ շունչ լինի, համակիրներին և սիրելիներին միմեայորդը բռնած է, և յոսեալութիւնն իրրե մի անցողիկ ապրում ելլող բանաստեղծը հնչեցնում է իւր զարթնումի նուագները՝ բանի տեղ չդնելով այն հիասթափութիւնն, որ ծնում է սիրոյ և խնդումի, գեղեցկութեան, գանձի և գահի եղծելի և անյարատե լինելը։ Այդ հիասթափութիւնը մաշում է, դառնում ամենայն է պատճառում ինքնախորատագիտի գեղքում, այն ինչ հոգեկան լայն ընդգրկումները, իւր անհատական ետի անվերապահ ձուլումը մի մեծ ամբողջի մէջ՝ որ և է գործով անվերջ ու անդադար ապրելու ձգտումներով — այդ բոլորը նոր սղի և եռանդ են բերում բանաստեղծին, յոսեալութիւնը տեղի է ապրիս լաւատեալութեան, անաղատատան մարդու երերուն վիճակը փոխւում է հաստատ ապրատան ունեցողի զուարթութեան հանդէպ՝ փարկելով մի եռանդոտ համոզումի — «մարդու գործն է միշտ անմահ»։

Այդ անմահութեան բարձրագոյն նուագն է Յովհ. Թումանեանի «Դէպի անհունը», որ ցոյց է ապրիս թէ բանաստեղծը ապրատան գտնելուց յետոյ այլեւ ինչ ձգտումներով է օրորում իրեն։

Առաջ, երբ դեռ ապրատան չէր գտել բանաստեղծը, մեզ վախեցնում էր իւր յուսահատութեամբ, յիշեցնելով անվերջ կերպով, որ ոչ ոք չունի աշխարհում, ամենքից կտրուած և ամենքից զզուած է, բնութիւնն այդ ժամանակ նրա նախանձն էր շարժում իւր նորից նոր փթթուելու բնդունակութեամբ, ամենքում էր նրան անցողիկ գոյութիւն ունենալուն համար։ Բանաստեղծն իսկապէս այդ ժամանակ ապրում էր իւր ցնորքի յոյզերը, որպէս սեպհական ոչնչութեան և դրանից առաջացող վախերի տրամադրութիւն։ Հայրենի եղերքն իրրե ապրատան ապրումներով նա մի երկդիմի հոգեկան վիճակի մէջ է ընկնում, մերթ երգում է իւր անհունութեան և յաւէրմի երգը, որպէս տրտաշայտութեան ծարաւի յոյզերի, այսինքն սեպհական կատարելութեան, ինքնալրացման և անմահութեան ձգտումները, մերթ էլ ամփոփւում է հայրենի եղերքի մէջ՝ երկնակապոյտ բարձունքները թողնելով և համակերպուելով իւր անցողիկ գոյութեան հետ երկրի սահմաններում, այդ տրամադրութիւնները արգտալիք են հաշտութեան յոյզերի։

«Դէպի անհունը» Յովհ. Թումանեանի ծարաւի յոյզերի զլուխ գործոյն է։

*
* *

Յոսեալութեան և մահուան սարսափի չքացման, մենաւոր հոգու աղատագրման մի օրհներգ է «Դէպի անհունը»։ Բայց հոգե-

բանական տեսակէտից քննելով այդ պօէմը, տեսնում ենք, թէ որքան զգուարութեամբ է ձեռք բերում մեր բանաստեղծը անմահութեան լաւատեսութիւնը: Հայրենի եղերքը հարեանցօրէն է շօշափուած այդտեղ, բանաստեղծը քիչ է մնում իւր մեծութեան երգերի նուագները հնչեցնի, սակայն նրան յետ է պահում ապրումների այն հիւսուածքը, որոնք յարատե կերպով յօրինուել են հայրենի եղերքի շրջանում: Հարկաւոր է փոքր ինչ պարզարանել մեր պնդումը:

Մեշչանական միջավայրի մէջ, ինչպէս տեսանք, Յովհ. Թումանեանը մենակ է զգում իրեն ամեն կողմից, տուն, ընտանիք, ընկեր ու քարեկամ խորթ են նրան, բոլորն էլ շնչում են այն ապականուած օդը, որից փախուտ է տալիս բանաստեղծը: Այդտեղ նա նմանում է թևերը կտրտուած թռչնի, որ անկարող է կեանքի փոթորկի դէմ խոյանալ՝ հզարա ու անսարսափ: Նա մենակ է, մենամենակ, ոչինչ չի կապում նրան կեանքի հետ:

Հայրենի եղերքը, ինչպէս տեսանք դարձեալ, մի բոլորովին հակառակ պատկեր է ներկայացնում: Այդտեղ տիրում է մի ուրիշ մթնոլորտ, բանաստեղծը շրջապատուած է համակիր մարդկանցով, ունի տուն էլ, տեղ էլ, ընկեր ու քարեկամներ նոյնպէս: Նրա թևերը-ընտ. անկաշկանդ, սաւառնելու արամազրութիւնը—պայծառ և կեանքի փոթորիկը—չահարեկող:

Մինչդեռ մենութեան երգերում բանաստեղծն անտարբեր է դէպի այն կապերը, որոնցով նա օղակւում է կեանքի հետ, նրա համար բնաւ արժէք չունին այդ կապերի թուլանալն ու չքանալը, ընդհակառակը, նա ուրախ է որ այդ այդպէս է լինում, այն ինչ հայրենի եղերքի սահմաններում նա անհուն սիրով է ներշնչուած դէպի կեանքը և այն բոլորը, ինչ որ նպաստում է կեանքի յարատեսութեանն ու փարթամութեանը:

«Դէպի անհունը» պօէմի մէջ բանաստեղծը կորցնում է իւր սիրածին, քիչ է մնում, որ նա այդ խորագին կորստից յետոյ սուղուի իւր մենութեան երգերի անյուսութեան մէջ, երգի կեանքի դատարկութիւնը ու աննպատակութիւնը, քայց նրան յետ է պահում մի ուժեղ ապրում—սիրածի հետ միանալու հնարաւորութեան խանդավառութիւնը՝ ներշնչուած մի համատեւածեան լաւատեսութեամբ:

Այն չափով, ինչ չափով սիրածը բանաստեղծի հոգում տեղ ունի, նա շնչում է որպէս «մի հոգի երկու մարմնի մէջ»: Նա հետու է մենութեան սարսափներից, կեանքը բովանդակալի է և ապրելը նպատակաւոր: Վայց սիրածն օղևորում է և մահուանից յետոյ հիւսուելով ընութեան հետ՝ նա այցի կգայ ամենուրեք:

Ա՛խ, արի, ինչպէս աստղիկ հեռաւոր,

Ինչպէս թոյլ հնչիւն թևի և գեփիւռի,

Կամ թէկուզ ինչպէս տեսիլ ահաւոր,

Ինձ համար մին է... արի, միայն, արի...

Այդ քառասորը, որ պատկանում է Պուշկինի գրչին, Յովհ. Թումանեանը թարգմանել է իւր հարազատ ապրումների արտայայտութիւնը գտնելով նրա մէջ: Մենք արդէն տեսանք թէ նա սովորաբար ինչպիսի գրութեանքներ է թարգմանում և թէ որքան թարգմանածները համապատասխանում են նրա հոգու ելեկշններին:

Մենութեան երգերի մէջ նա սիրազուրկ է յայտարարում իրեն, ոչ մի քնքոյշ արարած նրա հոգու մէջ իբր թէ տեղ չունի, բայց մի սիաղեղ հատուած ֆիրգուսիից, որ թարգմանել է Թումանեանը, մերկացնում է նրա ներքին աշխարհը. նա ուզում յաւէրժանալ սիրոյ միջոցով.

Առգէի հալուել, ձուլուել իմ երգին,

Ու այս տողերում թաղնուել ծածուկ,

Որ երբ կարգայիր մի օր, իմ անդին,

Կարող լինէի անտես, կամացուկ,

Ամեն հնչիւնի, ամեն խօսքի մէջ

Դիպչել շուրթերիդ, համբուրել անվերջ...

Եւ իսկապէս հայրենի եզերքին, այսինքն խոհերով և ապրումներով հարազատ շրջապատին նուիրուած պօէմների մէջ Յովհ. Թումանեանին սէրը ներկայանում է իբրեւ մի կամուրջ, որ նրան կապում է անհունութեան և յաւէրժութեան հետ: Այդտեղ սէրը հանդէս է դալիս իբրեւ մի մեծ ամբողջի հետ ձուլող, մի խոշոր հաւաքական միութեան մէջ հալեցնող հոգեպարար զգացում: Նա դադարում է անասնական կիրք լինելուց և խօսեցնում է աստուածների բարբառով: Մենութեան երգերի մէջ, ասես թէ, սէրը հրապուրում է իւր դուռ մարմնական, անցողիկ թովչանքների կողմից և շուտով ձանձրացնում է բանաստեղծին՝ նրա հոգու մէջ գոյացնելով անյագ ծարաւի մի կիզիչ մօրուք: Ընդհակառակը, հայրենի եզերքի մթնոլորդը սէրը գուրգուրանքի առարկայ է դարձնում իւր հոգեկանի կողմից և այն էլ շեշտուն:

«Դէպի անհունը» պօէմի մէջ բանաստեղծը երգում է.

Եւ ինչ է սիրոյ իմաստը մերին,

Ի՞նչ երջանկութեան խորհուրդը խորին,—

Հալուել, միանալ,

Իրեն մոռանալ...

Այդ անէացումը մի անհուն էութեան մէջ շատ հետաքրքրական ուղիով է ընթանում Յովհ. Թումանեանի մօտ: Ընտանիքը, որպէս հաւաքական ամբողջ և հայրենի եզերքի մի մասնիկը, այն սկիզբն է, որ տանում է դէպ անսկիզբն անվերջը—դէպի անհունը, որ նոյնն է թէ անմահութիւնը: Այդ է պատճառը, որ մենք անմա-

հուժեան հիմքը հաւաքական ամբողջի մէջ զբինք՝ մարդկայնօրէն անմահանալու մի այլ հնարաւորութիւն անկարելի համարելով: Ես կամ, որովհետեւ կան ինձպէսները—ահա այդ անմահուժեան բանաձերս Բայց այնուամենայնիւ հաւաքական միութիւնը անհատականութիւն չէ՝ վերջինս բնորոշ առանձնայատկութիւններով: Ուստի և ինքնավերադարձի հնարաւորութիւնը հաւաքականօրէն հնարաւոր լինելով, անհատականօրէն անհնարին է. կամ, եթէ ոգևորում է, ունի կրօնական խանդավառութեան կերպարանք: Անհատն անհետանում է, բայց մնում է մեծ ամբողջ, որպէս հաստատու աներկը յաւերժութիւն, որ անհատականի հետ համեմատուելով կերպարանք չունի, լուռ է և անչարժ: Անչարժ, որովհետեւ անհատական շարժումի կղծականութիւնը չունի: Լուռ, որովհետեւ ամբողջը, որպէս այդպիսին՝ չի խօսում, այլ գործում է.

Եւ ինչ է մարդ, և ինչ իրեն կեանք.—
 Եղծական ձեր, ձայներ, շարժումներ.
 Յաւերժականը չունի կերպարանք,
 Նա լուռ է, անչարժ, հաստատ, աներկ...

Սակայն այդ յաւերժականին բանաստեղծը հասնում է իւրայինների հետ միանալով և նրանց սրտերում համակիր արձագանք գտնելով: Եւ իդուր չէ, որ բանաստեղծի մէջ յաւերժանի ապրումները մի անհատական գոյութեան կղծումի դիպուածն է մնում: Իւր սիրած էակի հետ միանալով՝ նա բնութեան անմահութեան մէջ է հալում, ինքն ես անմահանում:

Մենութեան երգերում պանդուխտ և տարադիր բանաստեղծը՝ տան, ընտանիքի կարօտն է երգում և գտնում գրանց մէջ հոգեկան քաւականութիւն, բուժում մենութեան նուազներով հիւանդացած հոգին:

Տուն, տուն, դէպի տուն
 Թաչում եմ արթուն,
 Որպէս երազում:

Այդ տան լուսաւոր ջահը, սակայն հանդիլ է, բանաստեղծն իրեն գտնում է մի լայնատարած մթութեան մէջ, որտեղ շչմիլ կարելի է խորունկ ցաւի աղդեղութեան տակ.

Պատյա է գալիս
 Աշխարհքը գլխիս,
 Երկինքը մթնում...

Մարդիկ, արեւից, աշխարհքից հեռի,
 Մի անտակ ձորում, սե՛ ու խոր ջրում
 Տարւում էի ես, խեղդւում, շարժարւում.

Բարձր էին ափերն, ողորկ ու զրժար,
Մի թուփ չկար գէթ բռնելու համար.
Չկար կենդանի ձայն, ըստէր, նշան,
Որ կարենայի կանչել օգնութեան...

Այստեղից արդէն մի քայլ է մնում գէպի մենութեան երգերի տարտարոսը—կեանքի դատարկութեան և աննպատակութեան ապրումները: Բայց բանաստեղծը չի սայթաքում այդ տարտարոսն ընկնելու համար, որովհետեւ կորցրած հարազատին դռնում է և միանում նրա հետ՝ հոգու մենաւարութիւնը յաղթահարելով: Սէրը փրկում է նրան: Էլ չի կարող բանաստեղծը համաձայնել այն մարդկանց հետ, որոնց համար մահը մի անվերադարձ կորուստ է, մեծ տիեզերքի մի մտերմական մասն է դարձել նրա սիրելին, մահը յաղթել է մահով: Իւր ներքին տրամադրութիւնը նա վերադրում է դադաղի մէջ դրած սիրածին.

Մէջտեղը ճերմակ դադաղը նրա,
Դրբած սեպքօղ սեղանի վրայ,
Ու նա դադաղում, ասեա թէ քնած,
Հարսնական ճերմակ շորով պճնւած:
Անփոյթ, անզգայ կեանքին ու մահուան,
Իր դադաղն ածած վարդերի նման...

Բնութիւնը մահուան ու կեանքի դիտակցութիւնը չունի, այնտեղ մահուան ածիւնից կեանքն է ձլում տարերայնօրէն: Բնութեան մասնիկ դարձողը վարդերի նման փթթումին և թօշնումին անփոյթ և անզգայ պիտի լինի: Մահը յաղթւում է մահուան անդիտակցութեամբ, աւելի ևս լաւ՝ մահու ժխտումով:

Այդ ժխտումի ամենակարճ ճանապարհն է սէրը—դերազոյն յոյզը, որ ստեղծել է ամեն ինչ «ոչնչից»: Բանաստեղծն այդ յոյզի ներշնչմամբ է իրեն համարում անմահութեան ժառանգորդ: Անմահութեան տենչը դառնում է կենսաբուռն մի գործօն, երբ նա նպատակ ունի կեանքը, որպէս այդպիսին, և այս վերջինի դարգացումն ու յարատեւութիւնը: Եւ պէտք է խոստովանել, որ Յովն. Թումանեանի ըմբռնած անմահութիւնն այդ գործօնն է դերն է կատարում նրա հոգեկան կեանքում. Մեր բանաստեղծը ճիշդ է թափել և աշխատել է թեակոխել իւր մենութեան երկրի ապրումների շրջանը, բայց ազատագրել է իրեն՝ հոգու մի վսեմ թափով՝ հայրենի եզերքի փրկարար մթնոլորդն ընկնելով: Կրօնական բանաստեղծութեան էութիւնն է տալիս նա, երբ մի հակիրճ երկտողով մահուան խորհուրդն է բնորոշում:

Այս անցաւոր երկրի վրայ
Նշան օրերն պանդխտութեան...

Սակայն այդ ատրումը՝ լինելով խորապէս քրիստոնէական (Յովհ. Թումանեան էլ այդպէս ըմբռնելով է մէջ բերում «Հոգեոր երգերի» այդ երկառոյդը), չի ներգաշնակւում, «Դէպի անհուն»-ի, մէջ արտայայտուած կենսալիր լաւատեսութեան հետ։ Երկրամերժ վարդապետութեան ոգուն անշափ համապատասխան է հնչում հետեւեալ քառատողը.

Դադաղը շարժւեց, թնդաց ահագին
Սասանիչ երգը մահուան սարսափի,
Այն լացն ու կոծը, օրհներգը մահի,
Որով մեռելին հրաժեշտ են տալիս...

Իւր մենութեան երգերի մէջ է, որ բանաստեղծը վախճանում է մահից, այն ինչ «Դէպի անհուն» իւրաքանչիւր երեսից բուրում է մի անսարսափ արհամարհանք դէպի մահը։ Սիրածին թաղելուց յետոյ նա ասում է.

...Եւ կամ ո՞րն է նա, այն շողն է պայծառ,
Որ զւարթ խաղով, աշխոյժ ու կայտառ
Կորչում է մանում թուխ ամպի ետեւ,
Ազատ, երկնաշու այն ամպն է թեթեւ,
Թէ այն աղաւնին, որ հիմա թռաւ,
Անփոյթ ճախրելով՝ ջինջ օդում կորաւ...

Ծիշտ է, հարցական ձևի մէջ է արտայայտուել բանաստեղծի անմահութեան խանդավառութիւնը, բայց դա չպէտք է մոլորեցնի մեզ. ամբողջ պօէմը տողորուած է այդ ոգով, թէպէտ և քրիստոնէական ըմբռնումները, ինչպէս երևում է՝ խորն են նստած բանաստեղծի հոգում, և նա երբեմն երբեմն ունկնդրում է իւր պօէմի մէջ և նրանց։ Սակայն պէտք է խոստովանենք, որ նրա հայրենի եղերքի հոգեկան արժէքներից մէկն է և քրիստոնէական աշխարհիմացութիւնը, երկիրը դառնում է անապատ, սւր պանդուխտները մի պարտականութիւն ունին միայն—չուել դէպի երկինք։

Փնփռ անապատում մխիթարչին,
Փնփռ խորհուրդին անմահութեան...

Ու լսում եմ ես այն խաղաղ օդում
Քնքոյչ ու զւարթ ձայնը սիրելի,
Անյայտ ու անտես կանչում է նա ինձ,
Կանչում գերազանց մի ուրիշ կեանքի,

«Սրի ինձ հետ, իմ թշւառ,
Ես քեզ տանեմ մի աշխարհ,
Ուր չկայ մահ, անջատում,
Ուր սէրն անվերջ, անհատնում...

Ինչպէս տեսնում էք, վերջին տողերը մի քրիստոնէական չեղտ են մտցնում պօէմի մէջ: Եւ շատ հասկանալի է այդ հանգամանքը: Յովն. Թումանեանը նահապետական պայմանների մէջ ապրող գիւղացիութեան երգիչն է. իսկ այդ վերջինն ունի իւր որոշ աշխարհիմացութիւնը, որին և մատամբ հաւատարիմ է մնացել բանաստեղծը՝ երկրիս վրայ անմահութիւնը ներքողելուց յետոյ՝ մի ուրիշ աշխարհ երազելով «ուր չկայ մահ»—քրիստոնէական հանգերձեալ կեանքը .

(շարունակելի)

Ա. Տէրտեան

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆ

ՆՐԱ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(1840—1911).

Քիչ չէ նրանց թիւը, որոնք ծնւում և մեռնում են, բայց շատ քիչ են նրանք, որոնք մեռնելուց յետոյ էլ դեռ շարունակում են ապրել: Դրանց կեանքն ու գործունէութիւնն է, որ անմահ մնալով յետնորդներին է անցնում որպէս անփոխարինելի և ամենատարժեքաւոր ժառանգութիւն: Այդպիսիների կեանքն է, որ դաւնում է հիմք և առաջնորդ գալիք սերնդի գործունէութեան համար: Ահա այդ քչերի թուին է պատկանում և հանդուցեալ Ղ. Աղայեանը, որն արդէն պատմութեան սեփականութիւն դարձած՝ այսուհետեւ դեռ էլի մնալու է մեզ համար որպէս ուսուցիչ—գաստիարակ: Մենք նրա մահուամբ թէև զրկուեցինք մի պատկառելի հօթանասնամեայ ծերունու շատ բան արտայայտող դէմք ու հասակ դիտելու հաճոյքից, զրկուեցինք մեզնից տասնեակ տարիներ առաջ կատարուած բազմաթիւ հասարակական—պատմական յիշատակարանների բնառն տակ տակաւին առոյգ և աշխոյժ մնացած Աղայեանից, բայց այդ բոլորի յիշողութիւնն է, որ այսօր մնում է մեզ որպէս ամենաթակազին սեփականութիւն, այդ բոլորի իդէալական մարմնացումն է մեր մէջ, որ արագացնելու է մեր սրտերի բաքախը, մեր յոյզերի ու զգացմունքների թափը, մեր մտքի թռիչքը, որոնք այնքան խիստ ու անդուսպ էին հանգուցեալի մէջ: Եւ այժմ այդ բազմաթիւ գանձերի աճեցման ու զարգացման ընդհատումն է, դր անկեղծօրէն, մանկան հոգու պարզութեամբ հանրօրէն սգում է՝ թէ՛ մամուլը, թէ՛ քաղաքը, թէ՛ գիւղը,